

Vagyis az Alföld „másságának” forrása nem más, mint egy a környezeténél „nyugatiasabb” társadalmi-gazdasági modell eltérése a közép-európai viszonyoktól. Hogy ez olyan konkrét formákat öltött, amilyeneket, egyéb tényezők – természeti környezet, történelmi szituáció, gazdasági-gazdálkodási igények stb. – sokszoros kölcsönhatásának eredménye.¹⁷ Az „alföldi út” legjellegzetesebb terméke, egyben annak hordozója az alföldi mezőváros, de a tanyás települési-gazdálkodási rendszer is „levezethető” belőle.

Dr. Beluszky Pál

A Körösök vidékének történelmi földrajza és korai népei¹

Kevés olyan nép van a világon, amelyik még a világűrben, műholdfelvételen is észreveheti szülőföldje területének határait, ha az nincsen pirossal jelölve. A magyar nép ilyen. A történelmi Magyarország esetében a lánchegységek kijelölik a Kárpát-medencét, a politikai értelemben vett Magyar Királyság területét. Ezen belül két hatalmas síkságról beszélünk, a Nagyalföldről és a Kisalföldről. Sok földrajztudós Magyarországot – vagy ha úgy tetszik Hungáriát – a föld legteljesebb medenceországának, éppen emiatt legindividuaisabb államegységének tartotta.

Azonban a történelmi Magyarország területe vízrajzi szempontból is egységet alkotott – éppen a lánchegységeknek köszönhetően –, azaz a Vaskapunál, amit fenékvégpontnak nevez a történelmi földrajzi irodalom, gyakorlatilag Magyarország minden vize átfolyt. Néhány folyó volt kivétel, mint a Poprád, ami kifelé fut, vagy az Olt, mely már a Vaskapu után folyik a Dunába, tehát a történelmi Magyarország vízrajzi egységet is alkotott. Földrajzi szélességi és hosszúsági fokai alapján gyakorlatilag a kontinentális területek csoportjába sorolható; a szélességi fok, mely a napfény beesési szögét, a napfényes órák számát is meghatározza, valamint a hosszúsági fok, amivel például az csapadék, valamint az időjárás más szélsőségei függnek össze. A szélességi fok meghatározása azért fontos számunkra, mert pontosan ezen a vidéken lévő egyik tája, a *Körös-Maros köze* az, ahol a napsütéses órák száma a legnagyobb; összefoglalóan azt lehet mondani, hogy ez a Kecskemét–Gyula vonal tágabb környéke.

A földrajzi jellemzők

Előadásom tárgya, a Körösök vidéke a Nagy- vagy Magyar Alföldön terül el. Kiterjedése körülbelül százezer négyzetkilométer, ennek durván fele esik a mai Magyarország területére, és a föld egyik legteljesebb medencesíksága. Szűkítve a kört, a Körösök vidéke egy nagyobb magyar táj, a Kárpát-medence legegységesebb nagytája, az ún. Tiszántúl része, mely elfoglalja az Alföld jelentős részét. A Tiszántúl északi és nyugati határa maga a Tisza folyó, déli határa a Maros, keleti határa pedig az Erdélyi-Szigethegység vagy Középhegység, szűkebb értelemben véve az Aradi-Hegyalja területe. Nagyon érdekes, nagyon változatos táj ez. A Körösök vidéke ezen részének, pontosan ahol most az akadémián vagyunk, Szarvas és környékének mintegy 90 méter a tengerszint feletti magassága; ugyanakkor a szintén a Tiszántúlhoz tartozó Nyírség dombjai száz méterrel magasabbak, a 180 métert is elérik. Ki gondolná, hogy ugyanarról a tájegységről, hangsúlyozom nagytájáról beszélünk, melyen belül száz méter különbség is adódik, ami alföldi viszonylatban nem kevés.

Rátérve a Körösökre, magyar forrásokban először 1075-ben szerepel a *Körös* a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében. A „Körös” – mint általában folyóneveink többsége – indoeurópai eredetű, a *Cres* (sötét víz) szóból származik. Nem igényelnek túl nagy fantáziát ezek a folyónevek, mert ha belegondolnak a Duna, Don, Dnyeszter, Dnyeper szavak mind ugyanarra az indoeurópai töre mennek

¹⁷ *Szűcs Jenő* is feltette a kérdést: „Nyugatis képlet volt az alföldi mezőváros?” Válasza lényegében igenlő: „Eredetében, a maga félparaszti, félpolgári kommunális szabadságaival és önkormányzatával kétségkívül annak (ti. a nyugati modellnek – B. P.) 'közép-kelet-európai' variánsa volt.” (Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Történelmi Szemle 1981/3.).

¹ A XXXVII. Honismereti Akadémián, Szarvason 2009. július 1-én elhangzott előadás szerkesztett szövege. (Szerk.)

viszza, ami semmi mást nem jelent mind a négy folyó esetében, mégpedig azt hogy *folyó*. Itt is egy sötét vizű folyóról, a Kőrösről beszélhetünk. Összetételeiben a Fehér-Körös a 'habzó víz', a Fekete-Körös pedig kevesen tudják, hogy a jelenlegi Magyarország legtisztább folyóvíze, s a benne található különböző szerves anyagokról kapta a nevét, a Sebes-Körös pedig a beleömlő Sebes nevű patak vagy folyócska nevét vette fel.

A *Körösök* összesen 741 km hosszan folynak, vízgyűjtő területük csaknem harmincezer négyzetkilométer, ennek fele a mai Magyarországon, másik fele Romániában található. Ezt a vidéket a XVI–XIX. századi szabályozások előtt a kanyargós, lassú, egymásba sok helyen átkötő, mocsárvilágba vesző, majd újra előbukkanó folyóágak szövevénye jellemezte. A térséget a nagyfokú árvízi veszélyeztetettség, a mezőgazdasági termények betakarításnak bizonytalansága, a csekély termőterület, a közlekedés nehézségei jellemezték.

Mindhárom Körös az Erdélyi-Szigethegységben, vagy Középhegységben ered, ezen belül a Fehér-Körös 236 km hosszú. Itt megállnék, mert gyulai múzeumigazgató lévén el kell mondanom, hogy a Fehér-Körös jelentős része ma már ástott meder, és éppen két éve avattuk fel a dobozi hídnál azt az emléktáblát, mely arra emlékeztet, hogy 1857-ben Ferenc József és felesége, Erzsébet meglátogatta a Fehér-Körös medrének ásását. Az egykori Fehér-Körös ma már Élővíz-csatorna néven Gyulán és Békéscsabán át Békés felé folytatja útját. A Fekete-Körös kisebb, 168 km hosszú, s az ástott medrű Fehér-Köröstől északra folyik. Ez a két Körös a Gyulától északra fekvő Szanazugnál egyesül. (Szana egyébként egy középkori falu volt.) Innen Kettős-Körös néven folytatja útját. A Sebes-Körös 209 km hosszú, a három Körös közül ennek a leghosszabb a magyarországi szakasza. Kőrösladány és Gyoma közöttig folyik az előbb említett Kettős-Körös, teljes hossza mindössze 37 km, és az egykori, már elpusztult, középkori Edeles falunál folyik bele a Sebes-Körös, s innen Hármaskörös néven folytatja még 91 km hosszú útját, majd Csongrádnál ömlik a Tiszába.

A táji-történeti tagolódás

Röviden nézzük meg a Kőrösökhöz köthető legfontosabb történeti-földrajzi tájegységeket. Rögtön az első az óriási kiterjedésű *Bihar*, amelyről nagyon sokat lehetne beszélni, de a legfontosabb talán, hogy egyrészt önálló vármegyeként, másrészt *Biharország* néven emlegették. Ez a történelmi fogalom a *dukátushoz* köthető, ami a *dax* (herceg) szóból származik, s annyit jelentett, hogy az ifjabb királynak bizonyos területeken a királyi jogokat adott, hogy ott királyi intézményeket alakíthasson ki, mintegy gyakorolhassa a királyi hatalmat. Feltehetően ennek a dukátusnak az emléke Biharország. Ezt követi a három Körös és a Berettyó által bezárt terület a *Körösököz*, mely szintén történeti-földrajzi fogalom, mert már a XIII. században előfordul *comitatus* (azaz vármegye) értelemben is. Ilyen önálló törekvések voltak a szeghalmi főesperesség területén, de a megerősödő Békés megye megtartotta pozícióját, ezért ebből a körösközi ispánságból nem lett önálló vármegye. Tovább menve következik a *Sárrét*, ha jobban tetszik a Nagy- és a *Kis-Sárrét*. A *Nagy-Sárrétet* nevezik egyébként a Berettyó-Sárrétjének is. A Berettyó mintegy 170 km hosszú folyó. Szeghalom táján ömlik a Sebes-Körösbe. A folyó partján elterülő berekről kapta a nevét, a középkorban nemes egyszerűséggel csak Nagysár a neve. A Kis-Sárrét a Sebes-Körös árterülete és tágabb környéke.

A következő tájegység az egyesült Körös vagy Hármaskörös és a Tisza által bezárt kis terület a *Tiszazug*, melyet a XIX. században neveztek *Köröszugnak* is, területén több falu található (közülük kiemelendő a bronzkori kultúrának nevet adó Nagyrév). A Tiszazug sajnos nem a gazdag régészeti lelőhelyek, hanem a híres arzénes per kapcsán került be a köztudatba, Móríc Zsigmond és mások is írtak erről a perről, 1929-ben a szolnoki bíróság tárgyalta. Elsősorban idős asszonyok álltak a vádlottak padján, akik légyapírról leázottot arzénnel mérgezték meg azokat a férfiakat, akik valamilyen szempontból útjukban álltak. Sajnos így vonult be a Tiszazug a köztudatba. Ezt követi gyakorlatilag lezárásképpen és egészen a Marosig elnyúlva az ún. *Körös-Maros köz* vagy ha jobban tetszik a *Maros-Körös köze*, ha még jobban tetszik Féja Géza 1937-ben megjelent könyve alapján a *Viharsarok*. Ezt a területet a középkorban egyszerűen csak *Mezőnek* nevezték, és gyakorlatilag több vármegye – Békés, Csongrád, Csanád, Külső-Szolnok – területe nyúlt be ide. *Viharsarok* nevét onnan kapta, hogy itt voltak az agrárszocialista mozgalmak bázisai, elsősorban Hódmezővásárhely és Orosháza.

Az előadásunk tárgyát képező területen a következő történelmi vármegyék terültek el, egyrészt *Arad*, a történelmi *Zaránd* (melynek megmaradt területe 1876-ban beolvadt Arad és Hunyad vármegyébe), aztán Békés, Bihar, Külső-Szolnok (később részévé vált Jász-Nagykun-Szolnoknak) és Csongrád. A Körösközi ispánság kivételével a középkor folyamán más vármegyvei alakzattal nem találkozunk.

A következő fontosabb közigazgatási és egyben történelmi-földrajzi egység, amiről beszélnünk kell a Körös vidék kapcsán, ez a *Partium*, mely teljes kiterjedésében Máramaros, Kraszna, Közép-Szolnok, Bihar, Zaránd vármegyéket, valamint Kővár vidékét és a Karánsebesi és Lugosi Kerületet foglalta magában. E területek döntően 1541-től az 1570. évi speyeri egyezményig fokozatosan kapcsolódtak az Erdélyi Fejedelemséghez, ám azzal jogilag sohasem olvadtak egybe. Ha megvizsgáljuk az erdélyi fejedelemség méltóságneveit, akkor az „Erdély fejedelme, a székelyek ispánja és a magyar részek ura (*Partiumque Regni Hungariae Dominus*)” fordul elő. Ezen utóbbi címzésből alakult ki tulajdonképpen a *Partium* elnevezése. 1690–1733 között visszakerült a *Partium* az anyaország területéhez, majd 1733-ban ismét az Erdélyi Fejedelemséghez, majd 1765-től az Erdélyi Főfejedelemséghez tartozik. Inentől már csak Kővár vidéke, Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd tartozik a *Partium*hoz, és amikor az 1848 márciusi pontokban „Unió Erdéllyel” szerepel, ez egyben az 1733-tól leszakított partiumi területek visszakerülését is követeli. Maga Erdély a kiegyezéssel, a *Partium* azonban hamarabb, az 1860. évi Októberi Diplomával került vissza az anyaországhoz.

Fontos továbbá, hogy 1876-ban szinte az egész kiegyezés utáni Magyarország területére kiterjedő közigazgatási átszervezés történt, aminek egyik legfontosabb tényezője a korábban kiváltságolt kerületek és székek megszűnése volt. Például ezt követően – most csak a tárgyaló vidékre kiterve – nem beszélünk tovább Jász-Nagykun-Kiskun Kerületről – vagy ha jobban tetszik Hármaskerületekről –, mert ezek Jász-Nagykun-Szolnok, illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe sorolnak be. A korábban említett Kővár vidéke és Kraszna vármegye területéből jött létre jórészt az újonnan létrehozott Szilágy vármegye. Zaránd megmaradt területe Arad vármegye része lesz.

A Körösök vidékének régészeti kulturái és korai népei

Megkértek, hogy az Akadémián ejtsek szót a Körösök vidékének legfontosabb régészeti kultúráiról is. Kezdem azzal, hogy a neolitikumot az *újkőkori* egyik kezdő szakaszát *Körös-kultúrának* nevezik. Ehhez tudni kell, hogy a kő- és a fémkorszakokban, egészen a vaskorig nem beszélünk népekről, hanem valamilyen jellegzetességük alapján *kultúrákról*, s ezen belül *csoportokról*. Például „haragedények kultúrája” a jellegzetes edény formájáról, vagy aszerint, ahonnan először előkerült a rájuk utaló tárgyi emlék: pl. tiszapolgári, bodrogkeresztúri vagy vidékünkön a nagyrévi kultúra. Esetleg olyan sajátosságról, mint a temetkezés: a kunhalmok révén például ismeretes a bronzkor *halomsíros kultúrája*, s így tovább.

Tehát az Alföld legelső gabonatermelő kultúrája a Körös-kultúra. Gyűjtögetnek még, de már gabonatermelők és mivel a különböző régészeti feltárások során a szemetes gödrökben előkerülő csontok alapján egyre növekszik a háziállatok aránya, már állattenyésztők is. A rézkorban ki kell emelnünk azt a gyulai ásatást, ahol a víztározóhoz kapcsolódóan Magyarország egyik legnagyobb rézkori felületét tárták fel: 2,7 km-es szakaszon – egy rövid későközépkori szakasz kivételével – nem volt más csak rézkor. El kell mondanom, hogy Akadémiánk színhelye a lelőhelyekben nagyon elől jár: mindezen kultúrákból nagyon fontos lelőhelyeink vannak Szarvasról és környékéről. A *szkiták*, gyűjtőnéven *szkíta típusú népek* rangos lelőhelyeit a Kr. e. IX. századból ezen a vidéken. Csárdaszálláson találták meg. Akiket aztán már név szerint ismerünk a vidéken: a kései vaskorban a *kelták*, emléküik több lelőhelyről került elő. Utána már belépünk a népvándorlás korába, amelynek első képviselői a *szarmaták*. Ez az iráni nyelvet beszélő, nagyállattartó csoportosulás a Felső-Tisza vidéken jelenik meg a Kr. utáni első évtizedekben, majd innen jönnek le a Körös vidékig tartó terjeszkedéssel, a II. század elejéig. A nagyon híres szarvasi gyöngyös női öv például ezt a korszakot jelzi. Ugyanígy a békéscsabai szármata aranykincs is a II. század elejére tehető. A szármatakat (jazigok, roxolánok, alánok) követik – most már csak felsorolás jelleggel, s a fontosabbakat kiemelve – a *hunok*, az előbb említett Tiszazug területén találtak kirabolt hun sírt, majd következnek a hunok egyik leggyőzei, a *gepidák*, akik létrehozzák a Gepida Királyságot, mely tárgyaló vidékünk jelentős részét is egyesíti magában. A megszűnő királyság helyére már egy számunkra ismerősebb nép, az *avarok* érkeznek. Majd jönnek a *magyarok*; és kevésbé ismert, hogy a többször Magyarországra támadó *besenyők* egy részét is ezen a vidéken, Gyoma környékén telepítik le, innen pár km-re. Fontos továbbá és kevésbé ismert: a székelység központi székét, Udvarhelyszéket a Telegdi Főesperességgel a Bihar megyei Körösök vidékéről elvándorolt székelység hozta létre. Nem véletlen, hogy a mai Mezőtelegről nevezik a főesperességet is. Mit keres a mai román-magyar határon Székelyhid, Székelytelek. A Gyula melletti Nagyszalontához köthető az Árpád-korban székely centuriatus, azaz katonai szervezet is.

Dr. Havassy Péter